

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Голова редколегії
академік НАН України В.А. Смолій

засновано 1968 р. як «Історіографічні дослідження
в Українській РСР»;
поновлено 1997 р.

Випуск 28
«Микола Костомаров і Україна»

Доповіді та матеріали:
Міжнародної наукової конференції
16–17 травня 2017 р.

КИЇВ – 2018

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України (протокол № 9 від 30 листопада 2017 р.)

Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2018. Вип. 28. Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Микола Костомаров і Україна» (16–17 травня 2017 р., Київ–Прилуки). 400 с.

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема костомаровознавства як міждисциплінарного напряму соціогуманітарних досліджень, а також матеріали до 80-ліття д. н. с., проф. Ю. А. Пінчука.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Засновник і видавець: Інститут історії України НАН України

Редакційна колегія: академік НАН України, д. і. н., проф. *В. А. Смолій* (голова); д. і. н., проф. *О. А. Удод* (відп. редактор); д. і. н., провід. н. с. *Д. С. Вирський*; д. і. н., проф. *І. Н. Войцехівська*; член-кореспондент НАН України, д. і. н., проф. *В. М. Даниленко*; д. і. н., проф. *Я. С. Калакура*; член-кореспондент НАН України, д. і. н., проф. *В. Ф. Колесник*; д. і. н., проф. *І. І. Колесник*; д. і. н., проф. *В. В. Кравченко*; д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; д. і. н., проф. *В. В. Масненко*; член-кореспондент НАН України, д. і. н., проф. *О. П. Рєєнт*; м. н. с. *Н. В. Пазюра* (відп. секретар).

Упорядник випуску: к. і. н., ст. н. сп. *О. Т. Гончар*

Рецензенти: *І. В. Верба*, доктор історичних наук, професор,
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
С. А. Леп'явко, доктор історичних наук, професор.

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук (Наказ МОН України № 515 від 16.05.2016 р.)

Видання індексується в міжнародних наукометричних та реферативних базах даних: Україніка наукова, РИНЦ, Google Scholar, Slavic Humanities Index

ЗМІСТ

ДОПОВІДІ ТА МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «МИКОЛА КОСТОМАРОВ І УКРАЇНА»

<i>Смолій Валерій</i> . Вступне слово	6
<i>Удод Олександр</i> . Образ Миколи Костомарова у сучасному інформаційному та освітньому просторі України	11
<i>Шандра Валентина</i> . Наукова кар'єра Миколи Костомарова.....	24
<i>Луняк Євген</i> . Костомаровський «Богдан Хмельницький» в інтерпретації Проспера Меріме.....	36
<i>Гончар Ольга</i> . Микола Костомаров і сучасна Україна.....	54

МИКОЛА КОСТОМАРОВ І ЙОГО СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОТОЧЕННЯ

<i>Богдашина Олена</i> . Роль М.І. Костомарова у формуванні та розповсюдженні української національної ідеї (1857–1885 рр.).....	68
<i>Гуржій Олександр</i> . Постать Миколи Костомарова в науковій діяльності І. О. Гуржія	81
<i>Коляда Ігор</i> . Український історик та імперський сановник: до історії взаємин М. Костомарова і І. Фундукля.....	87
<i>Прищепя Олена</i> . М.І. Костомаров як творець освітньо-культурного середовища Рівного (1844–1845)	109
<i>Будзар Марина</i> . Маєток Киселів у селі Дідівці на Прилуччині у мережі соціокультурних контактів Лівобережної України (70-ті рр. XIX – 10-ті рр. XX ст.).....	124
<i>Ніколайчук Дмитро</i> . Київська губернська адміністрація та український національний рух (на прикладі історії Південно-Західного відділу Російського географічного товариства).....	144
<i>Гудима Віталій</i> . Штрихи до портрету кирило-мефодіївця: маловідомі сторінки біографії Тараса Шевченка (за «Записками Петра Дмитровича Селецького»)	161

КОСТОМАРОВИЗНАВСТВО ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ НАПРЯМ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Бовуа Даніель.</i> Костомаров і Меріме	182
<i>Бовгиря Андрій.</i> «Достовірний руський літопис» в монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький»	288
<i>Горак Володимир.</i> Ідентифікація особи Лжедмитрія в працях М. І. Костомарова	297
<i>Ковалевська Ольга.</i> Рукописні записники М. Костомарова як джерело з історії Гетьманщини та дослідження авторської лабораторії вченого	305
<i>Кузьма Оксана.</i> Біографічний аспект драми «Кремуцій Корд» М. Костомарова	315
<i>Тельвак Віталій.</i> Творчість М. Костомарова у історіографічній рецепції М. Грушевського	327
<i>Товт Ольга.</i> Антична тематична в художньому освоєнні М. Костомарова («Кремуцій Корд», «Эллины Тавриды»).....	340

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ЮРІЯ ПІНЧУКА (до 80-річчя від дня народження)

<i>Дорохіна Тамара.</i> Костомаровизнавство у долі видатного історика, історіографа Ю. А. Пінчука	352
<i>Ковалевська Ольга.</i> Людина, якій я вдячна	379
<i>Русанов Юрій.</i> Юрій Анатолійович Пінчук – мій учитель	385
<i>Ясь Олексій.</i> Дві сторінки з історії костомаровизнавства	388

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Богдашина Олена.</i> Нова праця з історіографії біографістики (Рецензія на книгу: Вовк О. І. Постать Василя Каразіна в історіографії / наук. ред. С. М. Куделко. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 328 с.).....	396
---	-----

Марина Будзар

кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії України,
Київський університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна), qm1maq1113@yahoo.com

МАЄТОК КИСЕЛІВ У СЕЛІ ДІДІВЦІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1870-ті – 1910-ті роки)

Метою статті є характеристика маєтку в селі Дідівці як культурного центру у процесі трансформації дворянських маєтків Лівобережної України на межі ХІХ–ХХ ст. Для досягнення мети дослідження було використано історико-порівняльний метод, мережевий підхід як основу теорії мережевого суспільства, принцип вивчення приватновласницького маєтку як «культурної форми».

У дослідженні презентовано, що садиба Киселів функціонувала в системі інтелектуальних зв'язків між дворянськими маєтками Полтавської та Чернігівської губерній. Під час перебування в Дідівцях М. І. Костомарова (1875–1884) маєток набув ознак «робочого кабінету» інтелектуала. На межі ХІХ–ХХ ст. його власник М. Кисіль, земський діяч, ліберал, просвітник, успішно адаптував форми культурної діяльності в маєтку відповідно до нових суспільних потреб, забезпечив професійне навчання селянської молоді.

Дослідження може бути продовжено аналізом форм культурної діяльності дворянських маєтків Лівобережної України на межі ХІХ–ХХ ст. Його результати сприятимуть вивченню маєтків української еліти як культурних центрів. Стаття ґрунтується на оригінальній авторській концепції.

Ключові слова: маєток Киселів, Дідівці, Лівобережна Україна, Микола Костомаров, Олександр Кисіль, дворянський маєток як культурний центр.

Феномен приватновласницького маєтку на теренах України як результат комплексного поєднання низки діяльнісних практик – економічних, соціальних, культурних – залишається дещо осторонь національного історичного дискурсу. Ймовірно, це

пояснюється ставленням до цього явища як до такого, що й у формі фільварку, і як дворянська садиба презентувало результативність перетворення національної еліти чи то на річпосполитську шляхту, чи на імперське дворянство. За відсутності узагальнених досліджень вітчизняні науковці вивчають окремі питання буття панського маєтку передусім з соціально-економічної історії, історичної регіоналістики, історії мистецтва тощо.

Перспективним є історико-культурологічний підхід до вивчення феномену маєтку, коли він аналізується як культурна форма, що трансформувалася відповідно до зміни історичних форм та видів людської діяльності, але зберігала сталі риси багатокомпонентного комплексу. Це дозволяє репрезентувати панський маєток як результат матеріальної діяльності та культуротворче середовище.

Маєтки владної еліти на теренах України мали низку історичних, регіональних і функціональних варіантів, утворюючи динамічну мережу, що базувалася на родинно-сусідських, соціально-економічних, інтелектуально-фахових зв'язках. Для їхнього дослідження доцільно використовувати історико-компаративний метод та мережевий принцип, коли життєдіяльність маєтку розглядається порівняно з іншими, що існували в одному з ним часово-просторовому континуумі та у спільній інтелектуальній сітці. Йдеться передусім про ті маєтки, які діяли як «культурні гнізда», тобто акумулювали різноманітні форми творчої діяльності, актуалізували соціокультурні зв'язки, утворені у «великому просторі» за межами помістя.

Використовуючи засади концепції мережевого підходу, апробованої Р. Коллінзом, зазначимо, що інтелектуально-комунікативна система, в якій існували маєткові «культурні гнізда» в Україні, складалася з вертикальних ланцюжків – зв'язків між поколіннями, утворених шляхом зберігання пам'яті роду, горизонтальних альянсів – взаємодії між інтелектуальними групами різного гатунку (інший маєток, повітове чи губерніальне місто, імперська столиця, європейський культурний центр) та існувала завдяки суперництву всередині самої структури (через різницю

у майновому, соціальному, освітньому статусах власника)¹. Тому панські «культурні гнізда» постають як невід’ємна складова культурно-інтелектуальної історії України, коли, за І. Колесник, погляд на «українську культуру та на науку як на сукупність мереж інтелектуальних альянсів, корпоративних груп, культурних осередків, ланцюгів родинних, товариських та службово-корпоративних зв’язків інтелектуалів легітимізує саму ідею нелінійних підходів...»² до опанування вітчизняної духовної спадщини.

Серед історико-регіональних варіантів приватновласницької садиби на теренах України одним з найцікавіших є той, що, генетично пов’язаний з історією Гетьманщини, сформувався на теренах Лівобережної України до початку XIX ст. і відіграв помітну роль у розгортанні культурно-націтворчого руху впродовж сторіччя. У більшості лівобережні панські маєтки були «дідизнами», тобто формувалися на основі спадкових земельних володінь, накопичених «новою елітою» – козацькою старшиною – ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст., і постали у різноманітних видових варіантах («резиденція», «родинне гніздо», «економія» тощо) та у XIX ст. набули ознак культурних осередків. Специфічною ознакою еволюції маєткових «культурних гнізд» Лівобережжя впродовж «довгого» XIX ст. є збереження ними своїх функцій за доби соціально-економічних трансформацій, передусім тому, що відсоток дрібнопомісних дворян з нащадків козацької старшини залишався стабільним від початку до кінця століття: у повітах (тобто у маєтках) жило 318,7 тисяч осіб (77,7%) й лише 91,8 тисяч (22,4%) – у містах³. Система приватновласницьких земельних володінь на цих теренах в

¹ Коллинз Р. Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения / пер. с англ. Н. Розова и Ю. Вертгейм. Новосибирск: Сибирский хронограф. 2002. С. 65–109.

² Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 93.

³ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904: состав, численность, корпоративная организация. Москва: Наука, 1979. С. 128.

умовах пореформеної доби презентувала достатньо варіантів адаптації до нових соціокультурних умов. Теза щодо занепаду явища дворянської садиби, заявлена авторами початку ХХ ст., котрі розглядали історію побутування маєтків на теренах Російської імперії, зокрема Г. Лукомським,⁴ не є неспростовною (до певної міри вона базувалася на філософському дискурсі, утвореному в атмосфері *Fin de siècle*).

Значна частина невеличких маєтків Лівобережної України наприкінці ХІХ–ХХ ст. належала особам з кола творчої та наукової інтелігенції, ці утворення зберігали традиційну функцію – слугувати простором для реалізації персональної моделі поведінки власника. Тим цікавіше дослідити, що саме в життєдіяльності таких «культурних гнізд» залишалось незмінним, що модифікувалося, в якій мережі соціокультурних комунікацій вони існували. Усвідомленням цього обумовлена *мета статті*: визначити місце маєтку Киселів у селі Дідівці у мережі інтелектуальних комунікацій соціокультурного простору Лівобережної України відповідно до суспільних трансформацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. Завдання дослідження полягає у спробі схарактеризувати атрибути, за якими маєток Киселів набув статусу «культурного гнізда» за часів перебування там М. І. Костомарова, дослідити, як саме ці традиції було продовжено за часів господарювання у маєтку його пасинка О. М. Кисіля.

Маєток в селі Дідівці, що належав родині М. Д. Кисіля, нащадка козацько-старшинського сімейства «прилуцьких Киселів» (за висловом О. Лазаревського, котрий виводив цей рід від журавського сотника Івана, онук якого, Яків Кисіль, почавши службу полковим канцеляристом 1737 р., дослужився у 1771 р. до полкового обозного⁵) неподалік міста Прилуки Полтавської

⁴ Лукомський Г. Давні роки // Хроніка-2000 / [Редкол. Ю. Буряк (гол. ред.) та ін.]. 2005. Вип. 61/62: Георгій Лукомський і українська художня спадщина. Ч. 1. С. 519–575.

⁵ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1888–1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. Киев: Типография импер. ун-та св. Владимира, 1902. С. 59.

губернії (зараз – Чернігівська область), увійшов до культурно-інтелектуальної історії України завдяки тому, що з середини 1870-х років, після одруження з А. Л. Кисіль (у дівочтві – Крагельська), тут періодично (літні сезони 1874–1876, 1878, 1879, 1881 та 1884 років) жив М. І. Костомаров (1817–1885). Традиція сприйняття садиби у Дідівцях як притулку для літнього вченого сформувалася у мемуарному дискурсі кінця ХІХ ст.⁶ та збереглася до наших часів: «На старості Микола Костомаров через слабкий фізичний стан у теплу пору року перебував у с. Дідівці на Чернігівщині у маєтку своєї дружини Аліни Леонтіївни. Тільки милі серцю українські ландшафти та спілкування з місцевим населенням дарували йому додаткові сили»⁷. Насправді, перебування у маєтку Миколи Костомарова надало цьому «родинному гнізду» ознак, раніше йому не властивих.

Маєток у Дідівцях може бути вписаний у суспільні реалії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за кількома параметрами. Передусім, він є «діничним» – тобто спадковим для М. Д. Кисіля та його родини, котрі належали до дрібнопомісного панства Лівобережної України (на 1861 р. за М. Кисілем у селі Дідівці та хуторі Киселівщина значилося 39 селян і п'ять дворових людей та вісім селян Роменському повіті)⁸. У плануванні маєтку зберігалися традиційні для такого утворення зони: житлово-господарська, паркова, культова, що відзначено у всіх описах, залишених відвідувачами Дідівців: «С одной стороны дома – обширный двор со службами, с воротами, открывавшимися на дорогу, обсаженную тополями, и, за ней, на поля и нивы,

⁶ *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет жизни. 1875–1885 // Русская старина. 1885. № 12. С. 636–663; 1886. № 2. С. 323–360; *Юнге Е.* Воспоминания о Н. И. Костомарове // Киевская старина. 1890. № 1. С. 22–34; *Ее же.* Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестник Европы. 1910. № 11. С. 151–157.

⁷ *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Ін-сторії НАН України, 2017. С. 7–8.

⁸ *Савон О. А.* Дідівці: садиба творчості і доброти. Прилуки [б. в.], 1993. С. 5.

...громадний вишневий сад, окружавший дом, был довольно запущен и потому живописен...»⁹.

Важливим для характеристики маєтку Киселів є й той факт, що тут довгий час майже постійно мешкала родина власника. З 1865 до 1870 р. – через невиліковну хворобу господаря, пізніше, з 1870 до 1874 р. – через те, що Аліна Леонтіївна самостійно опікувалася господарством і вела судову тяжбу про виокремлення частини маєтностей, заповіданих їй чоловіком, врешті-решт, вважаючи на стан здоров'я, вона мусіла «сдать свои маленькие Дедовцы в аренду»¹⁰. Будучи переконана, що власник має самостійно опікуватися станом свого володіння, вона після переїзду до Петербургу через одруження з М. І. Костомаровим нарікала у листі до Д. Л. Мордовця (Мордовцева) на те, що Дідівці багато втратили без постійної хазяйської опіки, «уже чувствуется какое-то запустение...»¹¹.

Атмосфера «родинного гнізда», вочевидь, якомога більше відповідала потребам літньої особи, котра потребує піклування. Усі описи перебування М. Костомарова у маєтку дружини, передусім спогади його пасинка О. М. Кисіля, вказують на те, що повсякденність ученого було унормовано повторюваними діями, незмінними навіть під час приїзду гостей. Ранні прогулянки та купання в Удаї, купівля бубликів у одного й того ж господаря в Прилуках, сніданок, обід й вечеря у визначений час, читання книг із сусідкою Марією Павлівною Савченко-Маценко, робота над рукописами за допомогою дружини впродовж чотирьох годин, вечірні прогулянки парком і на околицях села, розмови на терасі перед сном¹², – такий узвичаєний розпорядок,

⁹ Юнге Е. Ф. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестник Европы. 1910. С. 151.

¹⁰ Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. В. Котельникова. Москва, 1922. С. 79–81.

¹¹ Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет жизни... С. 656.

¹² Гончар О. Т., Зоць Т. М. Штрихи до біографії Миколи Костомарова та його родини // Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 190–191.

без сумніву, сприяв улаштуванню маєткового простору як місця перебування вченого-інтелектуала, дещо відстороненого від «великого світу» за межами садиби. Очевидці зазначали, що історик тримався оподалік місцевого панства (виключенням стала родина сусідів Савченків): «Интересы местных помещиков мало могли его занимать. Не много любопытного представляло также хождение их «партий» вокруг земского пирога. На это печальное зрелище глаза его насмотрелись достаточно и в истории их предков...»¹³.

Усамітнення у межах садибного світу, усталеність повсякдення в маєтку – усе сприяло тому, що за часів перебування Миколи Костомарова у Дідівцях це «родинне гніздо» набуло нових ознак «робочого кабінету» інтелектуала. Як констатують науковці, цей «період творчості Костомарова був плідний і позначений написанням оригінальних праць»¹⁴, зокрема тут він завершив праці «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича», «Мазепа. Историческая монография», написав «Автобиографию», історичну драму «Эллины Тавриды».

Життя в маєтку надало вченому можливість спостерігати за звичаями і традиціями українського народу в середовищі, де вони формувалися та існували споконвік. В автобіографії М. Костомаров відобразив враження від селянського весілля влітку 1874 р.: «Впервые за всю жизнь я имел такую возможность, ... в молодые годы я никогда не наблюдал настоящего торжества народных развлечений и знал свадебную поэзию только из печатных и в разных местах записанных песен...»¹⁵. Такі спостереження були неодноразовими, зокрема, навесні 1879 р. учений писав Д. Мордовцю: «Живучи здесь, я имел случай посетить две малороссийские свадьбы, которые мне тем

¹³ Горленко В. П. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киевская старина. 1886. Т. 14. № 1. С. 112.

¹⁴ Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: віхи життя і творчості: енцикл. довідник / вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Вища школа, 2005. С. 124.

¹⁵ Автобиография Н. И. Костомарова. С. 319.

более были любопытны, что одна из них у невесты, другая же у жениха, и я присмотрелся к некоторым обрядам, которые мне известны были только по описаниям...»¹⁶.

Про можливість ознайомлення з пісенно-обрядовою спадщиною українського народу, надану перебуванням у Дідівцях, захоплено писали і Д. Мордовець (власне, саме цій проблематиці присвячено його нарис «Под небом Украины»), і К. Юнге, котрі водночас засвідчували поступове згасання народних традицій. К. Юнге згадувала: «Мы долго сетовали о том, что теряется красота народных костюмов, ручных работ, песен ... К счастью, в Дедовцах еще носили народную одежду, и я, к удовольствию Н. И., написала с дивчин несколько этюдов...»¹⁷ (ймовірно, йдеться про малювання портретів мешканок Дідівців сестер Параски та Насті, про що згадував О. Кисіль¹⁸). Д. Мордовець, описуючи традицію «вулиці» у Дідівцях – вечірніх прогулянок молоді, що неодмінно супроводжувалися співами дівчат і парубків, нарікав на «зросіщейння» молодих чоловіків, котрі відбули строкову службу в імперській армії, поширення «москалеманії» та руйнацію народного мовлення так званим «суржиком»: «...обрусение Украины совершается преблагополучнейшим образом, даже без помощи «Киевлянина» и казенных обрусителей. Самым сильным, хотя невольным обрусителем является, таким образом, граф Д. А. Милютин»¹⁹.

Як бачимо, у побутуванні садиби у Дідівцях зберігалася одна з традиційних функцій культурного простору панського маєтку, дієва у різні часи, – вивчення форм народної культури в її природньому оточенні. Разом з цим, спостереження і господарів, і гостей Дідівців свідчать про трансформацію традиційних фольклорних студій, здійснюваних інтелектуалами у середовищі

¹⁶ *Мордовцев Д. Л.* Николай Иванович Костомаров // Русская старина. 1886. № 2. С. 324.

¹⁷ *Юнге Е. Ф.* Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестник Европы. С. 155.

¹⁸ *Гончар О. Т.* Штрихи до біографії Миколи Костомарова. С. 192.

¹⁹ *Мордовцев Д. Л.* Под небом Украины // Исторический вестник. 1884. № 12. С. 530.

садиби: для останньої третини ХІХ ст. актуальним стало питання не лише вивчення духовної спадщини українського селянства, але й збереження її внаслідок руйнування традиційного побуту в умовах пореформеної модернізації суспільства та використання соціальних важелів «вирівнювання» українського соціуму за імперськими стандартами.

Не менш важливим для діяльності М. Костомарова як професійного історика, літератора, публіциста було те, що перебування у Дідівцях він використовував для огляду пам'яток української історії та культури краю. За свідченням В. Горленка, М. Костомаров «всегда и прежде старался посещать места, о которых шел рассказ в его исследованиях...»²⁰. Навесні 1883 р., під час відвідин маєтку Д. Мордовцем, відбулася поїздка до Густинського монастиря під Прилуками, де М. Костомаров і його гість спостерігали церемонію урочистого перенесення ікони Богородиці з «теплої» церкви (церква Успіння Богородиці) до Троїцького собору, де їхню увагу привернув «старинний портрет Самойловича во всем его гетманском облачении...»²¹. В. Горленко супроводжував також М. Костомарова у поїздках до міста Лубни (1883 р. відвідали Мгарський монастир, урочище Солоницю, залишки замку І. Вишневецького) та до Переяслава (1884 р. оглянули передусім міські церкви – Успенську, Михайлівську, Покровську, Вознесенську). Результати другої з цих мандрівок відображено у ґрунтовній статті історика «Поездка в Переяслав»²². Подорож до Переяслава, що мала за мету збирання історичних матеріалів про Переяславську старовину, сприяла оприлюдненню документів із церковних сховищ: у жовтні 1884 р. В. П. Горленко сповіщав М. І. Костомарова про те, що за порадою вченого протоіерей з Переяслава надрукував у газеті «Київщина» документи з історії місцевих церков²³.

²⁰ Горленко В. П. Две поездки с Н. И. Костомаровым. С. 115.

²¹ Мордовцев Д. Л. Под небом Украины. С. 345.

²² Костомаров Н. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. 1885. № 22. С. 489–508.

²³ Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка / вид. 2-ге, доповн. і переробл. Київ, 2013. 187 с.

Ці ознайомлювальні поїздки М. Костомаров здійснював із людьми, котрі входили до обширу його спілкування поза межами садиби.

Як родинне гніздо, маєток у Дідівцях увійшов до цієї мережі на сімейно-сусідському рівні, передусім з метою соціальної комунікації та рекреативного спілкування ще до приїздів сюди вченого. А. Костомарова згадує про те, що її мати, котра літом завжди мешкала у Дідівцях, «любя общество и развлечения, часто ездила к нашим общим друзьям Тарновским (в их Качановку, отстоящую в 30-ти верстах от Дедевец)...»²⁴. Але у присутності вченого межі комунікативного простору маєтку розширилися, зв'язки між окремими його ланками стали більш складними. Власне, постать М. Костомарова була тією організаційною основою, на якій сформувалася інтелектуальна складова повсякдення садиби.

Передусім, усі гості садиби – не випадкові люди, кожен з них існував у своєму інтелектуальному полі, діяв у кількох комунікативних мережах, що до них маєток у Дідівцях став дотичним лише завдяки особі історика. І К. Юнге, і Д. Мордовець, і В. Горленко були не лише особами одного з ним соціального кола, але давніми добрими знайомими, одностудцями, котрі до певної міри поділяли його світоглядні переконання. Усі вони часто відвідували славнозвісні «вівторки» Миколи Костомарова – вечори, що влаштовувалися у його помешканні в Петербурзі з 1859 р., де збиралися особи з кола науково-творчої інтелігенції, зокрема й представники української діаспори²⁵: «Эти вечера в квартире его на 9 линии Васильевского острова, где он прожил двадцать пять лет, останутся всегда памятны посещавших их...»²⁶.

По-друге, за М. Костомарова активізувалися зв'язки садиби у Дідівцях з іншими панськими помешканнями Лівобережжя. Це були маєтки різного гатунку – як ті, що їх можна визначити як

²⁴ Автобиография Н. И. Костомарова. С. 82.

²⁵ Смолий В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: віхи життя і творчості. С. 82.

²⁶ Горленко В. П. Две поездки с Н. И. Костомаровым. С. 111.

«резиденції» із усталеною до кінця XIX ст. репутацією відомих «культурних гнізд» – Качанівка Тарновських (Борзненського повіту Чернігівської губернії – зараз Ічнянського району Чернігівської області), Сокиринці Галаганів Прилуцького повіту Полтавської губернії, зараз – Срібнянського району Чернігівської області), так і садиби зі своєю культурною історією, але набагато скромніші за статусом, які належали особам з кола творчої інтелігенції, – Ярошівка В. Горленка (Прилуцького повіту Полтавської губернії, зараз – село Українське Талалаївського району Чернігівської області) та хутір Іванівський (Івангород) М. Ге (Борзненського повіту Чернігівської губернії – зараз с. Шевченка Бахмацького району Чернігівської області).

Зв'язки з цими маєтками обумовлювалися як світоглядними, так і професійними й приятельськими взаєминами господарів.

Спілкування з Василем Павловичем Горленком (1853–1907), письменником, мистецтвознавцем, фольклористом, етнографом було, найвірогідніше, цікаве М. Костомарову не лише через близькість наукових зацікавлень (у сфері історії, етнографії, літератури України), але й тому, що той належав до згаслої гілки козацько-старшинського роду Горленків, у діничній садибі села Ярошівка, наданій у володіння Д. Горленку ще І. Мазепою²⁷, зберігався у гарному стані їхній сімейний архів, з яким вчений мав нагоду ознайомитися. З початку 1880-х років В. Горленко майже постійно мешкав у Ярошівці, серед «запущеного старого сада, с громадними дубами и ясенями, с липовими беседками...»²⁸, прагнув поєднати господарчі справи із творчою роботою та громадською діяльністю. 1883 р. його обирають земським гласним Прилуцького повіту й гласним Полтавської губернії. Саме тоді, перебуваючи в Прилуках, після земських зборів він відвідував М. Костомарова у Дідівцях²⁹. Уже в цей час він був дописувачем «Киевской старины». У листуванні з Ф. Лебединцевим відбилоса розчарування В. Гор-

²⁷ Рудинська Є. В. П. Горленко // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1927. Кн. 12. С. 307.

²⁸ Там само. С. 311.

²⁹ Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка. С. 64.

ленка у результатах своєї діяльності як земця. Лише вечорами у Дідівцях з Костомаровими, як писав він у червні 1884 р., він «дихав іншим повітрям»³⁰.

З родиною Миколи Миколайовича Ге (1831–1894), одного з найпомітніших живописців другої половини ХІХ ст., історика пов'язували дружні стосунки та спільні спогади. У середині 1840-х років майбутній художник був учнем 1-ї Київської гімназії, де викладав молодий М. Костомаров. Його ученицями були також Ганна Забіла та Аліна Крагельська, вихованки зразкового жіночого пансіону: «Николай Иванович Костомаров был любимейший учитель всех. Не было ни одного ученика, который бы не слушал его рассказов [из] русской истории... Такое же впечатление он производил и в женском пансионе и потом в университете. В женском образцовом пансионе воспитывалась моя жена, она мне это передавала...»³¹.

З 1876 р. М. Ге оселився з родиною у чернігівській глибинці, облаштувавши садибу на землях, що частково відійшли його дружині Ганні Петрівні зі старовинного козацько-старшинського роду Забіл³² у спадок, а часткового були викуплені у П. І. Забіли³³. За типологічними характеристиками маєток на хуторі Іванівський (так само, як і маєток В. Горленка) належав до тих, що в них риси господарського маєтку («економії») поєдналися з ознаками «культурного гнізда». Період перебування в Іванівському – 1876–1894 рр. – є чи не найважливішим у творчій біографії М. Ге. Тут було написано його кращі твори релігійно-філософського циклу: «Що є істина?», «Христос в Гетсиманському саду», «Розп'яття» тощо.

Об'єднувальною ланкою між маєтками Костомарових та Ге став приїзд улітку 1881 р. до Дідівців Катерини Федорівни Юнге (1843–1913), дочки Ф. П. Толстого, скульптора, худож-

³⁰ Там само. С. 66.

³¹ *Ге Николай Николаевич. Письма. Статьи. Критика. Воспоминания современников / сост., авт. вступит. ст. и примеч. Н. Ю. Зограф.* Москва: Искусство, 1978. С. 227.

³² *Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии...* С. 135, 185.

³³ *Ге Николай Николаевич. Письма...* С. 247.

ника, віце-президента Петербурзької академії наук. Із Дідівців М. Костомаров і К. Юнге здійснили поїздку на хутір Іванівський. Треба думати, що через спілкування між істориком та художником до простору лівобережних маєтків увійшла атмосфера петербурзьких літературно-художніх вечорів. Принаймні, у споминах К. Юнге про М. Ге цей епізод змальовано як зустріч однодумців: «О чем только они не переговорили с Костомаровым в эти два–три дня. Удивительно, что эта оживленная и очень интересная беседа не была испорчена никакими спорами, потому что все время собеседники были согласны друг с другом...»³⁴.

Контрастом до перебування маєтку, що належав творчій людині, у спогадах К. Юнге слугує її оповідь про відвідування разом з істориком Качанівки В. В. Тарновського (молодшого). Описи їхнього гостювання у скромному помешканні художника та у фешенебельній Качанівці відтворено за принципом дихотомії, коли маєтковий побут лівобережного дворянства постає у низці протилежних за змістом образів: простий будинок / розкішне помешкання; прислуга-селянка / натовп лакеїв; друзі-однодумці / пишно одягнені гості; мальви під вікном і вербова алея в поле / старовинний парк у стилі XVIII ст.³⁵ У той самий час мемуаристка змальовує господарів обох маєтків як людей, захоплених своєю справою, а культурний простір садиб – як місце, відкрите для творчості: у майстерні М. Ге серед етюдів просто біля входу без рами стоїть картина «Христос у Гетсиманському саду», у Качанівці В. Тарновський і М. Ге сперечаються з приводу історичної цінності артефактів з маєткового музею українських старожитностей, а гість маєтку художник К. Маковський робить етюдний начерк портрету М. Костомарова.

Вартим уваги є також візит М. Костомарова в липні 1884 р. до родової садиби знаного лівобережного сімейства козацько-старшинського походження Галаганів у селі Сокиринці (вона

³⁴ Там же. С. 263.

³⁵ Юнге Е. Ф. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестник Европы. 1910. № 11. С. 155.

теж розташовувалася неподалік від маєтку Киселів). Опис візиту, який залишився в записниках Г. П. Галагана, вартий того, щоб навести його майже повністю: «Костомаров очень постарел, сделался совсем дряхлым, а ему только 66 лет. Разговор его все-таки интересен... Заговорил с Костомаровым об украинофильстве; он хотя не сочувствует Z и K, но отвечает уклончиво. Когда мы заговорили о памятнике Б. Хмельницкому, то он сказал, что совсем не сочувствует известной группе Микешина, но что его мысль была – поставить *Богдана* просто на коне с булавою и надпись сделать из слов, сказанных им Киселю: «згине Польша, згине, а Русь буде пановаты на усим свити!» Да, не дурно, но ...»³⁶. Як бачимо, у приватному просторі маєтку розмова між давніми приятелями (котрі, можливо, проходили б разом у справі Кирило-Мефодіївського братства, якщо б проти прізвища 27-річного Г. Галагана сам Л. В. Дубельт не залишив розчерк «Не чіпати») велася навколо понять і подій, якими жило суспільство за межами панської садиби. Згадувані в спогаді теми розмови – встановлення пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві, що готувалося та обговорювалося з кінця 1860-х років, і доля прихильників національної ідеї, т. зв. українофілів, в атмосфері посилення політичної реакції в імперії за часів правління Олександра III – лише на перший погляд не пов'язані між собою. Насправді їх, безумовно, об'єднує ставлення до української минувшини, до її оцінки в імперському дискурсі (історик не прихильний до початкового варіанту пам'ятника, запропонованого М. Микешиним, де під копитами коня гетьмана лежало мертве тіло ксьондза, а нижче – фігури шляхтича та єврея-орендаря).

Тобто, приклад садиби у Дідівцях дозволяє ще раз пере-свідчитися у тому, що в соціокультурній ситуації останньої третини XIX ст. панські маєтки Лівобережної України, як і раніше, існували в складній комунікативній мережі, утвореній численними родинно-сусідськими, діловими, інтелектуально-професійними контактами.

³⁶ [Лазаревский А.] Отрывки из дневника Г. П. Галагана. 1883–84 гг. // Киевская старина. 1902. № 3. Отд. 2. С. 156–158.

Функціонування такої мережі підживлювалося сформованим у суспільстві поглядом на маєток як особливе культуротворче середовище, що втілюється у низці міфологем, серед яких однією з найпоширеніших є образ «райського куточка», «сільського Едему». Ця міфологема, започаткована у описах заміських володінь імперської еліти, й передусім в Україні (Малоросії) ще на межі XVIII–XIX ст., зберігалася до початку XX ст., свідченням чого є характеристики маєтку у Дідівцях і сільських краєвидів навколо нього, що залишили Д. Л. Мордовець, К. Ф. Юнге, сам М. І. Костомаров.

К. Юнге змальовувала краєвиди, що відкривалися з пагорбу біля маєтку, «на усадьбу, на бесконечные поля золотистого хлеба, с разбросанными вдали селами и церквами, с живописными малороссийскими крылатыми мельницами на первом плане»³⁷. Д. Мордовцев згадував, що з сумом залишав Дідівці у липні 1883 р., де провів два місяці нібито у зачарованому саду³⁸. М. Костомаров у листі до Д. Мордовцева, що той процитував у своїх спогадах, писав: «Май, я весь в зелени и в цвете, громадные хлопья цветочного снега покрывают вершины вишен, яблонь, груш и терна, в воздухе живительная теплота, кругом хором поют соловьи, кукуют зозули, кричат иволги, спевают дивчата, квакают лягушки, празднество в полном разгаре...»³⁹. Той само Д. Л. Мордовцев наводив думку господарки, А. Л. Костомарової, про садибу як «скромный уголок, незатейливый, но, куда ни погляди, что-то манит вас к себе...»⁴⁰.

Навіть реальні географічні координати – Штондін ліс, Бакумова гора, ріка Удай, містечко Прилуки – стають маркерами особливого культурного простору, де можна побачити, почути, пережити те, що чого немає у «великому світі» за його межами:

³⁷ Юнге Е. Ф. Воспоминания о Н. И. Костомарове. С. 154.

³⁸ Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров ... // Русская старина. 1886. № 2. С. 348.

³⁹ Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров... 1886. № 12. С. 654.

⁴⁰ Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров... // Русская старина. 1886. № 12. С. 657.

тут дитячий хор чудово співає під керівництвом дванадцятирічної дівчинки⁴¹, тут мешканці маєтку й сільські дівчата в граційних строях, залиті сріблястим сяйвом місяця, слухають Остапа Вересая, сліпого старця, котрий зі сльозами на очах співає про давню славу козацтва⁴², тут святкують Івана Купала так, що весь простір навколо маєтку залитий купальськими вогнищами⁴³.

Тобто, за період з середини 70-х до середини 80-х років XIX ст. маєток у Дідівцях набув визначених атрибутів «робочого кабінету», усамітненого притулку інтелектуала, існуючи в комунікативній мережі споріднених з ним приватновласницьких володінь.

У подальшому, коли маєток впродовж 1890-х – 1910-х років був у власності Олександра Марковича Киселя (1855–1933), земського діяча, журналіста, просвітника, форми його культурної діяльності були успішно адаптовані до нових соціальних потреб на основі трансформації однієї з традиційних функцій – слугувати середовищем для розвою освітньої справи на селі.

1905 р. О. Кисіль подарував сільській громаді десятину землі для будівництва початкового земського училища⁴⁴. У садибних флігелях з 1906 р. діяли ремісничі майстерні для дівчат (виготовлення мережива) та хлопців (теслярська справа). Тут викладали вчителі, що мали спеціальну освіту, – О. Купєєва та Т. Ляшенко. Більшу частину коштів для утримання майстерень надавала родина Киселів, земство оплачувало лише роботу викладачів. О. Кисіль 1909 р. підготував до друку брошуру «Дедовские учебные мастерские»⁴⁵, де схарактеризував роботу майстерень, відзначивши успіхи (участь у Ювілейній виставці Маріїнської школи мережива у Петербурзі, срібна медаль Полтавської губернській сільськогосподарській виставці, досить

⁴¹ Юнге Е. Ф. Воспоминания о Н. И. Костомарове. С. 155.

⁴² Там же. С. 156.

⁴³ Мордовцев Д. Л. Под небом Украины. С. 535.

⁴⁴ Савон О. А. Дідівці: садиба творчості і доброти. С. 25.

⁴⁵ Дедовские учебные мастерские. Прилуки: Типо-литография Я. М. Милова, 1909. 24 с.

великий обсяг продаж), а також сформулював економічні та педагогічні завдання діяльності цього закладу (професійна підготовка підлітків, поширення побутової культури серед молоді).

У такий спосіб садиба у Дідівцях увійшла до числа тих маєтків Полтавщини та Чернігівщини, де розвивалися народні промисли і реалізовувалися завдання освіти селянської молоді шляхом відкриття керамічних, килимарських, теслярських, ткацьких майстерень, що відбувалося з ініціативи губернських земств. За розвідками В. М. Ханка, тільки на землях Полтавщини за період 1878–1917 рр. у дворянських садибах (не рахуючи повітових містечок) було відкрито чотирнадцять таких установ⁴⁶. Ці майстерні успішно функціонували у багатьох панських маєтках Лівобережної України, зокрема А. Семигравової у селі Скопці Переяславського повіту, Райзерів у селі Постав-Муки Лубенського повіту, Кантакузіних-Сперанських у селі Велика Буромка Золотоніського повіту Полтавської губернії, М. Кочубея у Вороньках Козелецького повіту Чернігівської губернії тощо.

На підставі вищевикладеного дійдемо висновку, що маєток у селі Дідівці на Прилуччині з останньої третини ХІХ до початку ХХ ст. презентував варіанти перетворення традиційної форми замського помешкання лівобережного панства в умовах модернізації суспільного життя, водночас зберігши деякі сталі ознаки цього історико-культурного феномену. Під час перебування у садибі Киселів М. І. Костомарова (1874–1884) садиба набула ознак «робочого кабінету» інтелектуала, ставши ще одним доказом того, що у другій половині ХІХ ст. інтелектуальне життя зосередилося у маєтках, які зазвичай мали сталі родові традиції (були «дідизмами»), належали особам з дрібнопомісного панства чи господарям «середньої руки», існували у сформованій мережі соціокультурних комунікацій.

Атмосфера усамітнення у колі рідних та однодумців сприяла продуктивній праці вченого. Водночас існування в середині

⁴⁶ Наш рідний край: (з історії освіти на Полтавщині у дореволюційний період). Вип. 2 / [В. Н. Жук, Т. П. Пустовіт, М. А. Фісун, В. М. Ханко]. Полтава, 1991. С. 65–84.

інтелектуальної мережі, утвореної панськими маєтками Лівобережжя, забезпечило збереження тих науково-професійних зв'язків, що ними позначилася діяльність М. Костомарова у «великому світі» за межами Дідівців.

Маєток у Дідівцях як «культурне гніздо» зберіг традиційні ознаки такого утворення – адаптація умов проживання відповідно до індивідуальних потреб особистості, реалізація професійних зацікавлень власника. Культуротворче середовище маєтку у свідомості сучасників постало через призму міфологем («сільський Едем»). Діяльнісні практики, презентовані у маєтку, видозмінювались відповідно до вимог часу. Як-от, традиційна функція – розвиток освітньої справи на селі – постала в оновленій формі професійного навчання для молоді.

Дослідження може бути продовжено аналізом форм культурної діяльності дворянських маєтків Лівобережної України на межі XIX–XX ст. Його результати сприятимуть вивченню маєтків української еліти як культурних центрів в умовах соціокультурних трансформацій.

Maryna Budzar

Doctor of Historical sciences (Dr. hab. in History),
Associate Professor, Department of History of Ukraine, Borys
Grinchenko Kyiv University, (Kyiv, Ukraine), qmimaq1113@yahoo.com

THE ESTATE OF KISELYS IN THE VILLAGE OF DIDIVTSI IN THE SOCIO-CULTURAL SPACE OF THE LEFT BANK UKRAINE (1870s – 1910s)

The determination of the article is to characterize the manorial estate in the village of Didivtsi as a cultural center in the process of transformation the manorial estates of the Left Bank Ukraine at the turn of the 19th and 20th centuries.

To achieve the research goal, the historical-comparative method was used, the network approach as the basis of the theory of the network society, the principle of studying private property as a «cultural form».

The study shows that the estate of Kiselys functioned in the system of intellectual ties between the noble estates of the Poltava and Chernigiv provinces. During his stay in Didivtsi M. Kostomarov (1875–1884), the

estate acquired features of the «working classroom» of the intellectual. At the turn of the 19th and 20th centuries, its owner M. Kisel, local government, liberal, educator, successfully adapted the forms of cultural activities in the estate in accordance with new public needs, provided vocational training for peasant childhood.

The study can be continued by an analysis of the forms of cultural activity of the noble estates of the Left Bank Ukraine at the turn of the 19th and 20th centuries. Its results will contribute to the study of the estates of the Ukrainian elite as cultural centers. The article is based on the original author's concept.

Key words: estate of Kysel's Didivtsi, Left Bank Ukraine, Mykola Kostomarov, Olexandr Kysel, manorial estate as a cultural center.

REFERENCES

1. Honchar, O. (2017) *Mykola Kostomarov: postat' istoryka na tli epokhy*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Honchar, O. T. (2013) Shtrykhy do biohrafii Mykoly Kostomarova ta joho rodyny. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 186–193. [in Ukrainian].
3. Gorlenko, W. (1886) Dve poesdki c N. I. Koctomarowym. *Kievckaja starina*, (14), 111–123. [in Russian].
4. Kisel, A. M. (Comp). (1909). *Dedowckie utschebnye mactereckie*. Priluki. [in Russian].
5. Zhuk, V. N., Pustovit, T. P., Fisun, M. A. & Khanko, V. M. (Comps). (1998). *Nash ridnyj kraj: (z istorii osvity na Poltavshchyni u dorevoliutsijnij period)*, (Vol. 2). Poltava. [in Ukrainian].
6. Zabiaka, I. (2013) *Epistoliarna spadschyna Vasylia Horlenka*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kolesnyk, I. (2009) *Hohol. Merezhi kul'turno-intelektual'nykh komunikatsij*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Collins, R. (2002). *Coziologija vilocovij: globalnaja teorija intelektualnogo ismenenija – Sociology of Philosophies: Global Theory of Intellectual Change (extracts from Introduction)*. Nowosibirsk: Sibirskij chronograv. [in Russian].
9. Korelin, A. P. (1979). *Dworjanstwo w poreformennoj Rossii. 1861–1904: sostaw, tschislennost, korporatiwnaja organizatsija*. Moskow: Nauka. [in Russian].
10. Kotelnikow, W. (Ed). (1922). *Awtobiogravija N. I. Koctomarrowa*. Moskow: Sadruga. [in Russian].
11. Kostomarov, N. I. (1885). Poездka w Perejaslaw. *Istoritscheckij westnik*, (22), 489–508. [in Russian].
12. Lazarewskij, A. M. (1902). *Opisanie staroj Malorossii: materialy dlja istorii zaselenija, zemlewladenija i uprawlenija: Polk Priluzkij*. Kiev. [in Russian].
13. Lazarewskij, A. (Comp). (1902). *Otrywki is dnewnika G. P. Galagana. 1883–84 gg.*, (3), 56–158. [in Russian].

14. Lukomskyj, H. (2005). *Davni roky*. In H. Lukomskyj, *Ukrainska khudozhnia spadschyna* (Vol. 61/62), pp. 519–575. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Mordowtsew, D. L. (1885, 1886) Nikolaj Iwanowich Kostomarov w poslednie desjat' let zhisni. 1875–1885. *Russkaja starina*, (12), 636–663; (2), 323–360. [in Russian].
16. Mordowtsew, D. L. (1884). Pod nebom Ukrainy. *Istoritscheskij westnik*, (12), 511–537. [in Russian].
17. Rudynska, Ye. V. (1927). P. Horlenko. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu UAN*, (12), 304–318. [in Ukrainian].
18. Savon, O. A. (1993). *Didivtsi: sadyba tvorchosti i dobroty*. Pryluky. [in Ukrainian].
19. Smolij, V. A. (Ed), Pinchuk, Yu. A. & Yas O. V. (2005). *Mykola Kostomarov: vichy zhyttia i tvorchosti*. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].
20. Sograv, N. Ju. (Comp). (1978). *Nikolaj Nikolaewitsch Ge: pisma, stati, kritika, wospominanija sowremennikow*. Moskow: Iskusstwo. [in Russian].
21. Junge, E. (1890). Wospominanija o N. I. Kostomarowe. *Kiewskaja starina*, (1), 22–34. [in Russian].
22. Junge, E. (1910). Wospominanija o N. I. Kostomarowe. *Westnik Ewropy*, (11), 151–157. [in Russian].